

ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ АГРАРНОЇ СФЕРИ ГОТОВНОСТІ ДО ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Методичний посібник для бакалаврів спеціальності “Агрономія”

Молоченко В.В.

Вінниця 2018

План

Вступ

1. Структура готовності до партнерської взаємодії студентів-аграріїв.
2. Методи діагностики готовності майбутніх аграріїв до партнерської взаємодії.
3. Педагогічні умови формування готовності до партнерської взаємодії студентів-аграріїв.
4. Методи та форми роботи з формування умінь партнерської взаємодії студентів-аграріїв.
5. Література

Вступ

Розвиток ринкових відносин в українській економіці розширює межі господарської самостійності і водночас потребує інтеграції різних виробничих структур, переходу від конкуренції до кооперації на рівні галузей, виробничих колективів і окремих фахівців. У зв'язку з цим змінюються вимоги до професійної підготовки майбутніх фахівців аграрної сфери, від яких очікується не тільки ґрунтовне засвоєння фахових знань і умінь, але й готовність до координації дій і налагодження конструктивної співпраці у професійних групах, володіння методами і прийомами партнерської взаємодії в умовах виробничої кооперації.

Формування соціальної компетентності має особливе значення у професійній підготовці майбутніх фахівців аграрної сфери, адже сільськогосподарська праця має колективний характер і може бути продуктивною лише за умови кооперації зусиль багатьох працівників. Як свідчать дослідження, успішність діяльності фахівців аграрної сфери визначається не тільки предметно-функціональною складовою їх професійної готовності (професійні знання, вміння і навички), але й особистісними

характеристиками (соціально значущі цінності і мотиви, соціальна компетентність, комунікативні та організаторські вміння, установка на партнерство), що визначають соціальний аспект професійної взаємодії. У зв'язку з цим формування соціальної компетентності майбутніх фахівців-аграріїв, зокрема, їх готовності до партнерської взаємодії у професійній діяльності, має стати одним із важливих завдань їх підготовки в аграрному університеті.

Проблема формування соціально-психологічної готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності привертала увагу багатьох науковців. Різні аспекти теорії професійної взаємодії, партнерства як форми трудової комунікації, становлення суб'єкта професійної діяльності розглядалися Е. Зеєром, Є. Клімовим, Б.Ломовим, М. Пряниковим, В.Рубцовим, Л. Шнайдер та ін. Проблема взаємодії як предмету соціально-психологічних досліджень та ін. Шляхи формування професійних комунікативних умінь досліджувалися В.Москаленко, Л.Ковальчук, М.Заброцьким та ін. Зміст і технології професійної підготовки у контексті особистісно-орієнтованої освіти у ВНЗ висвітлені у наукових працях О.Бондаревської, А.Гаязова, В.Серікова, В.Сластьоніна.

У виконаних протягом останніх років дисертаційних дослідженнях розглядалися різні аспекти професійної підготовки майбутніх фахівців аграрної сфери: формування професійної спрямованості (Л.Сподін); гуманістичної спрямованості (Н.Нерух); професійної відповідальності (В.Шусть); професійно-термінологічної компетентності (Л.Вікторова); інформаційно-комунікаційної компетентності (П.Пахотіна); професійної мобільності (Н.Кожемякіна); підготовки до професійної інформаційної діяльності (Р.Корнєв). Водночас, огляд наукових джерел свідчить про недостатню увагу дослідників до проблеми формування соціальної компетентності майбутніх фахівців аграрної сфери, зокрема, їх готовності до партнерської взаємодії у професійній діяльності.

Структура готовності до партнерської взаємодії студентів-аграріїв

Сільськогосподарська діяльність має складну, ієрархічно побудовану багаторівневу структуру, яка характеризується сукупністю параметрів - результативністю, якістю, надійністю. Специфікою даної діяльності є, з одного боку, її предметна практичність, основу якої складають знання про особливості діяльності в аграрному секторі, а з іншого боку – її соціальний характер, обумовлений розвитком виробничих стосунків у суспільстві та суб'єктивним відображенням цих стосунків особистістю. Така діяльність повинна мати характер партнерства, вона неможлива без взаємодії, без умінь знаходити конструктивні вирішення проблем, без навичок професійного спілкування. Саме тому до роботи в команді фахівців потрібно готувати ще на студентській лаві.

Структура готовності до партнерської взаємодії студентів-аграріїв може бути представлена п'ятьма компонентами: мотиваційний, когнітивний, комунікативний, особистісний та діяльнісний: когнітивний (знання про сутність, особливості та механізми партнерства, знання про особливості поведінки людей у групі), мотиваційний (позитивне ставлення до взаємодії з іншими, взаємозалежність учасників партнерської взаємодії, спрямованість на взаємодію), особистісний (якості, що забезпечують ефективну спільну діяльність, ініціативність, толерантність, дисциплінованість), комунікативний (наявність умінь професійного спілкування, здатність відстоювати власну точку зору, вміння передбачати реакцію співбесідника) компоненти, діяльнісний (уміння прогнозувати результати партнерської взаємодії, уміння адаптувати власний стиль роботи до стилів роботи суб'єктів партнерства).

Когнітивний компонент – складова досвіду взаємодії, яка репрезентована знаннями, що є необхідними для здійснення партнерства та їх результативними елементами – когнітивними оцінками. Тобто даний компонент є результатом пізнавальної діяльності. Його характеризують обсяг знань (ширина, глибина,

системність), стиль мислення, сформованість умінь і навичок учасників взаємодії, аналіз власних вчинків.

Взаємодіючи з іншими суб'єктами партнерства, людина за допомогою механізмів сприйняття, уяви, пам'яті, аналітико-синтетичних операцій мислення пізнає індивідуально-психологічні особливості партнерів у спільній професійній діяльності.

Таким чином відбувається включення особистості і всього колективу до різних видів професійної діяльності, в якій особливе значення мають взаєморозуміння і вміння налагодження взаєностосунків.

Другим компонентом готовності до партнерської взаємодії є *мотиваційно-ціннісний*. У груповій взаємодії важливе значення має мотивація, під якою розуміють систему факторів, що полягають в усвідомленні людиною приналежності до групи та детермінують бажання до спільної діяльності. Такими факторами виступають потреби, мотиви, цілі та інтереси, що мотивують колективну активність щодо вирішення професійних проблем, підтримують спільний пошук оптимальних рішень.

Відповідно до проявів мотивів мотивуючі фактори поділяються на три класи:

- потреби як основа активності;
- причини, які обумовлюють вибір спільної діяльності залежно від спрямованості особистості;
- суб'єктивні переживання, емоції як форма регуляції (саморегуляції) поведінки і діяльності.

Продуктивність взаємодії у команді партнерів залежить від розвиненої професійної самосвідомості, основою якої виступає упевненість у собі. Упевненість у собі як професіоналі пов'язана з мотивацією успіху. Ця інтегральна якість тісно пов'язана із самооцінкою особистості, яка формується під впливом оцінок тих, хто оточує, і аналізу результатів власної діяльності. Адекватна самооцінка сприяє впевненості у професійних рішеннях. Занижена самооцінка породжує невпевненість у своїх силах, завищена – самовпевненість;

такі емоційні ставлення до себе не сприяють успішності спільної професійної діяльності. Водночас здатність розуміти суб'єктів процесу взаємодії, вміння проникати в їхню психологію, враховуючи індивідуальні особливості, а також усвідомлення правоти та доречності своїх дій і вчинків забезпечують ефективність взаємодії у професійній діяльності.

Третім компонентом готовності до партнерської взаємодії є *комунікативний*, у змісті якого інтегровані вміння встановлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати свої дії з діями колег, обирати оптимальний стиль спілкування в різних ситуаціях, ефективно використовувати засоби вербального та невербального спілкування, з їх допомогою попереджати та вирішувати конфліктні ситуації.

Високий рівень реалізації завдань партнерської взаємодії залежить від розвитку комунікативної культури суб'єктів партнерства. Феномен комунікативної культури дає можливість стверджувати, що це складне явище, складовими якого є:

- система знань, норм, цінностей та образів поведінки, що прийняті в суспільстві, які людина органічно втілює у діловому та міжособистісному спілкуванні;
- вміння використовувати мовленнєві засоби та способи реалізації комунікації відповідно нормам, які історично склались в даному мовному середовищі, з урахуванням психологічних механізмів впливу на адресата;
- сукупність комунікативних особистісних якостей, що забезпечують успішність комунікації.

Структурними одиницями комунікативної культури є комунікативні знання, комунікативні вміння та комунікативні особистісні якості.

Для чіткого та результативного досягнення спільної мети необхідні цілеспрямованість, упевненість у собі, адекватна самооцінка, розуміння власної значущості у процесі спільної професійної діяльності. *Особистісний компонент* відповідає за толерантність та повагу суб'єктів взаємодії один до одного, чесність та відкритість у вирішенні спільного завдання.

У структурі готовності до партнерської взаємодії доцільним є виокремлення *діяльничого компоненту*. Він характеризується спільними зусиллями у формулюванні мети, плану, відборі змісту та форм взаємодії у процесі спільних рішень та професійного спілкування, вміннями організації спільної діяльності, а також рефлексією характеру взаємодії та результатів самовираження та самореалізації окремих членів команди в спільній професійній діяльності.

Когнітивний критерій характеризується такими показниками:

1. *Знання сутності, особливостей, механізмів взаємодії*. Обізнаність майбутніх аграріїв в особливостях організації процесу партнерської взаємодії дає можливість швидше адаптуватись та включатись у професійну діяльність.

2. *Знання у галузі професійного спілкування*. Система знань у даній галузі – якісна характеристика особистості майбутнього фахівця аграрної сфери, яка включає теоретичні відомості з теорії спілкування, технологій і технік комунікації.

3. *Знання про особливості поведінки людей у групі*. Людина по-різному поводить себе під час ділової взаємодії, будучи то активним співрозмовником, то здатним до аналізу слухачем. Вона може виявляти альтруїзм, ініціативність, апатію тощо.

4. *Гнучкість та критичність мислення, здатність до самоаналізу*. Критичність мислення виявляється в здатності людини не підпадати під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища або факти, виявляти цінне та помилкове в них. Суб'єкти взаємодії з критичним розумом вимогливо оцінюють власні думки, ретельно перевіряють рішення, зважують всі аргументи «за» і «проти», виявляючи тим самим критичне ставлення до своїх дій.

5. *Обізнаність в етиці ділового та міжособистісного спілкування*. Ці знання є необхідними для успішної взаємодії, для досягнення консенсусу у вирішенні спірних питань. Принцип презумпції порядності партнера зі спілкування передбачає повагу до особистості партнера зі спілкування, визнання його чесності, шляхетності, гідності без будь-яких доведень і

аргументації. Цей принцип є фундаментальним для налагодження партнерської взаємодії, оскільки закладає основи довіри, щирої співпраці, продуктивних стосунків.

Зміст мотиваційного критерію може бути розкритий за допомогою таких показників:

1. *Ціннісне ставлення до партнерської взаємодії.* Сутність ціннісного ставлення до партнерської взаємодії пов'язана зі ставленням до людини як до самоцінності. Цінність партнерської взаємодії відображається в обміні досвідом, ідеями, технологіями, позитивній емоційній підтримці, творчості.

2. *Усвідомлення значущості спілкування для успішної професійної діяльності.* Незалежно від сфери виробництва сьогодні професійна діяльність будь-якого фахівця будується на основі тісної комунікативної взаємодії з колегами, що обумовлює необхідність розвитку у фахівців-аграріїв умінь та навичок продуктивного спілкування.

3. *Повага прав та інтересів кожного суб'єкта партнерської взаємодії.* Партнерство неможливе без толерантного ставлення учасників взаємодії один до одного.

4. *Конкурентний мотив* – прагнення бути першим серед кращих, мати високий авторитет, успіх серед оточуючих, отримувати від інших позитивні відгуки та позитивні оцінки. Конкуренція впливає на саморозвиток суб'єкта партнерської взаємодії, а отже, й на результат взаємодії.

5. *Мотив досягнення* – прагнення подолати труднощі у вирішенні поставленого завдання та досягненні високих результатів і майстерності в спільній професійній діяльності, готовність до роботи з самовдосконалення, перетворення, ефективного оволодіння об'єктами діяльності

6. *Мотив кооперації* – прагнення розглядати свою роботу у контексті взаємодії з іншими людьми, з погляду її необхідності і для них, і для суспільства в цілому.

Важливим критерієм готовності до партнерської взаємодії студентів-аграріїв є **комунікативний**, який характеризують такі показники, як:

1. *Здатність розуміти партнерів зі спілкування, їх мотиви та цілі.*

Розуміння партнерів зі спілкування зумовлене завданнями взаємодії та особистісними характеристиками учасників партнерства.

2. *Вміння дискутування та відстоювання власної позиції.* За допомогою даних умінь учасник партнерської взаємодії має змогу відстоювати власні погляди, свої ідеї за допомогою використання аргументів і доказів.

3. *Уміння встановлювати міжособистісні зв'язки.* Потребу індивіда в налагодженні міжособистісних зв'язків виражає поняття «афіліація» (англ. to affiliate — приєднати, приєднуватися, встановлювати зв'язки).

4. *Володіння засобами вербального та невербального спілкування.* Реалізація завдань партнерської взаємодії можлива за умов багатого словникового запасу суб'єктів взаємодії, правильного відбору мовленнєвих засобів завдяки усвідомленню індивідуальних особливостей партнера, його готовності до співпраці. Саме в мовленні знаходять своє відображення освіченість, вихованість, інтелігентність, характер, темперамент людини.

Змістом невербального спілкування є співпереживання, співучасть, співчуття. Саме в невербальному спілкуванні проявляється моральне ставлення одного суб'єкта взаємодії до іншого.

Особистісний критерій характеризується такими показниками:

1. *Відповідальність за виконання професійних завдань.* Професійна відповідальність особистості визначається як гарантування збереження нею певного рівня і якості діяльності протягом заданого часу, не зважаючи на непередбачені труднощі.

2. *Адекватна самооцінка, розуміння власної значущості для інших суб'єктів партнерської взаємодії, впевненість у собі.* Самооцінка – це оцінка людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, оцінки своєї особи іншими людьми, виходячи з системи цінностей людини

3. *Ініціативність.* Ініціативність полягає в здатності суб'єкта взаємодії до самостійних вольових проявів: у виборі дій, прийнятті рішень, що дає змогу йому відчувати себе джерелом ідей.

4. *Толерантність.* Взаємодія, основними характеристиками якої є толерантні стосунки і відсутність насилля у будь-яких його видах, потребує зрілого (автономного) соціального суб'єкта.

5. *Цілеспрямованість, дисциплінованість.* Ці особистісні якості суб'єктів партнерської взаємодії забезпечують професійну спрямованість на визначення заходів і дій, від яких залежить рівень досягнення спільної мети, зосередження основних зусиль на їх детальній розробці та здійсненні.

6. *Емпатія.* Ознаки емпатії - розуміння почуттів, потреб інших; глибоко чутливе сприйняття подій; афективний зв'язок з іншими; відчуття стану іншої особи чи групи є запорукою оволодіння прийомами професійної комунікації, що водночас має позитивний вплив на процеси соціальної та професійної адаптації учасників групової взаємодії.

Діяльнісний критерій характеризується такими показниками:

1. *Вміння оцінювати результати взаємодії.*

2. *Уміння адаптувати власний стиль роботи до стилів роботи суб'єктів партнерства, уміння узгоджувати власні дії з діями колег.* Вміння адаптувати власний стиль роботи до способів організації діяльності суб'єктів партнерства, вміння узгоджувати власні дії з діями колег забезпечують для партнерів з виконання професійних завдань можливість поставити інтереси команди вище своїх власних ділових амбіцій.

3. *Вміння конструктивного вирішення конфліктів.* Необхідність попередження і розв'язання конфліктів – невід'ємний компонент спільної діяльності в групі.

4. *Вміння прогнозувати результати партнерської взаємодії.*

5. *Вміння створювати емоційно-комфортні умови для спільної діяльності.*

6. *Вміння вносити корективи у зміст та форми партнерської взаємодії відповідно до завдань спільної діяльності і професійно-особистісного розвитку.* Коригування змісту та форм партнерської взаємодії є необхідною складовою спільної діяльності, оскільки у процесі виконання професійних завдань можуть виникати ситуації подолання різного роду труднощів.

Вказані компоненти співвідносні з п'ятьма критеріями оцінки рівня сформованості готовності студентів-аграріїв до партнерської взаємодії: когнітивний критерій, мотиваційний критерій, комунікативний критерій, особистісний критерій, діяльнісний критерій.

Зазначені критерії оцінки містять перелік відповідних показників виявлення рівня наявності / сформованості кожного компоненту.

Когнітивний критерій дає можливість визначити рівень розуміння студентами-аграріями сутності поняття партнерської взаємодії, дослідити, наскільки реципієнти обізнані з особливостями ділового спілкування у сфері майбутньої професійної діяльності та власними обов'язками організації співпраці.

Мотиваційний критерій дозволяє діагностувати ціннісне ставлення до співпраці, ступінь мотиваційного потенціалу, який стає визначальним на етапі організації роботи в умовах партнерської взаємодії і є показником успішності/неуспішності самореалізації майбутнього фахівця у професійній діяльності.

Комунікативний критерій відображає здатність майбутніх фахівців аграрної сфери розуміти партнерів зі спілкування, в основі якої знаходиться оволодіння засобами вербальної та невербальної комунікації відповідно до вимог сфери професійної діяльності.

Особистісний критерій стає індикатором індивідуального внеску кожного студента у можливість налагодження партнерської взаємодії, що визначається ступенем сприйняття партнерів, толерантним ставленням до позиції іншого, усвідомленням / неусвідомленням особистої відповідальності за спільну справу, емпатійними здібностями. Для того, щоб розробити науково-методичне забезпечення виду професійної підготовки, що досліджується, необхідно виявити особливості і рівні сформованості готовності до партнерської взаємодії у майбутніх фахівців аграрної сфери.

Діяльнісний критерій дозволяє оцінити практичні вміння студентів в умовах налагодження партнерської взаємодії, що базуються на вміннях

розподіляти та планувати завдання, оцінювати результати спільної діяльності, узгоджувати свої дії з діями інших, конструктивно вирішувати конфлікти, які спрямовані на організацію активної та плідної співпраці всіх суб'єктів взаємодії з метою досягнення спільного позитивного результату.

Методи діагностики готовності майбутніх аграріїв до партнерської взаємодії

Для визначення рівня готовності майбутніх аграріїв до партнерської взаємодії було обрано такі методики: анкета на визначення відповідальності за доручену справу, анкета на визначення рівня усвідомлення поняття партнерської взаємодії, методика «Адаптивність у діалогічній взаємодії зі студентами» Є. І. Середи, тест К. Томаса на визначення стратегії поведінки в конфліктній ситуації, тест «Шкала самооцінки», опитувальник А. Мехрабіана і Н. Епштейна «Емпатійність», проєктивні методики для визначення знань і вмінь у сфері наverbальної комунікації.

Анкета №1

«Партнерська взаємодія у професійній діяльності майбутніх аграріїв»

1. Як Ви розумієте поняття "партнерська взаємодія"
уміння злагоджено працювати у команді;
вирішення разом спільних завдань;
довіра, уміння налагоджувати стосунки;
досягнення позитивних результатів спільними зусиллями;
мати вигоду від діяльності партнерів.
2. Продовжте фразу: "взаємодія – це....."
 - певне зобов'язання перед іншими
 - робота кількох осіб;
 - робота в колективі;
 - взаєморозуміння.
3. Як Ви гадаєте, чи мають місце у студентському житті вміння партнерської взаємодії?

так; ні; інколи.

4. Як Ви вважаєте, чи вміння взаємодіяти є (підкресліть необхідне):

а) природним даром;

б) формується у навчальному процесі;

в) вони або є, або їх немає;

г) формується завдяки цілеспрямованій роботі.

5. Чи є особа, яка для Вас є взірцем партнерської взаємодії у професійній діяльності?

так; ні.

Куратор, викладач, лаборант, класний керівник.

6. Якщо готові до співпраці, на чому базується Ваша впевненість?

Я дуже цілеспрямований;

Вмію аналізувати;

Впевнений у власних силах;

Вмію уникати конфлікти;

Вмію слухати ;

Вмію прислухатись до точки зору інших.

7. За умов виконання відповідального завдання командою, чи будете прислухатись до точки зору інших:

- так, завжди, я людина компанійська;

- ні, це заважає зосередитись;

- інколи, якщо нечітко щось розумію;

- так, у кожного є цікаві думки.

8. Яку роль Ви берете на себе за умов виконання спільного завдання:

- генератор ідей;

- ініціатор дій;

- порадник;

- консультант;

- помічник;

- вболівальник;

- спостерігач;
- позитивний критик;
- іронічний критик;
- лідер;
- командир-авторитарист;
- командир-демократ;
- командир-ліберал.

9. Як Ви вважаєте, чи потрібні вміння партнерської взаємодії майбутньому фахівцю-аграрію?

10. На яких заняттях, як часто, у яких формах Ви берете участь у партнерській взаємодії з іншими студентами?

На парах з англ. мови, з математики та ОБЖ. Працюємо у парах, створюємо діалоги, розбиваємось на команди та намагаємось швидше та результативніше виконати завдання.

11. Чи потрібно відстоювати власну точку зору у команді фахівців? Чому так? Чому ні?

так, щоб був результат, для самовдосконалення, для впевненості у власних силах; ні.

12. Що таке компроміс? Коли Ви йдете на компроміс?

Компроміс – це крок до розуміння один одного;

Вміння слухати точку зору інших;

Вміння поступатись.

13. Які особистісні якості необхідні для плідної співпраці у команді фахівців?

Необхідні цілеспрямованість;

упевненість у власних силах;

знання з фахових дисциплін;

вміння вести діалог;

знаходити компроміси.

14. Чи було так, що Ви відповідали одноосібно за відповідальне доручення?

Так; ні.

15. Чи було так, що Ви відповідали за спільну справу? Що відчували?

так; ні.

Відчували страх, відповідальність, бажання швидшого отримання кінцевого результату, впевненість у позитивному вирішенні проблеми

16. Чи уявляєте Ви себе без взаємодії з іншими людьми у Вашій майбутній професійній діяльності?

Так; ні.

17. На якому етапі професійної діяльності потреба у взаємодії найбільша?

- на початку діяльності;
- у зрілого фахівця;
- у керівника;
- за умов перепрофілювання;
- у перед пенсійному віці.

18. Ваше ставлення до виконання спільних завдань:

- працювати у групі цікавіше;
- працювати у групі легше;
- робота в групі – стимул для само реалізації;
- робота в групі дозволяє розслабитись;
- працювати краще одноосібно;
- байдуже.

19. Оцініть за 5-ти бальною шкалою ступінь володіння вміннями партнерської взаємодії:

- вміння оцінювати результати взаємодії;
- вміння адаптувати власний стиль роботи до стилів роботи суб'єктів партнерства, уміння узгоджувати власні дії з діями колег;
- вміння до конструктивного управління конфліктами;
- вміння прогнозувати результати партнерської взаємодії;
- вміння створювати емоційно-комфортні умови для спільної діяльності;

17. Чи часто Ви жалкуєте про те, що зірвались на комусь зі своїх одногрупників?

1. Так 2. Інколи 3. Ні

18. На агресію Іншого чи відповідаєте Ви тим же?

1. Так 2. Рідко 3. Ні

19. Чи легко Ви досягаєте порозуміння у своїй групі?

1. Так 2. Не дуже 3. Важко

20. Чи будете Ви чекати закінчення розмови двох ваших одногрупників, якщо

хочете повідомити що-небудь одному з них ?

1. Так 2. Залежить від обставин 3. Ні

21. Чи будете до кінця слухати довге пояснення свого товариша, якщо вже з перших його слів у Вас готова відповідь?

1. Так 2. Залежить від обставин 3. Ні

22. Як швидко Ви звикаєте до поганого настрою групи?

1. Майже одразу 2. Через деякий час 3. Не можу звикнути

23. Чи часто Ви помічали, що дієте «не в лад»?

1. Так 2. Інколи 3. Ніколи

24. Чи часто Ви обговорюєте з одногрупниками цілі та спільні завдання?

1. Завжди 2. Часто 3. Ніколи

25. Чи завжди Ви прагнете до відвертих стосунків з одногрупниками під час виконання спільного завдання?

1. Завжди 2. Рідко 3. Ніколи

26. Чи подобаються Вам діалогові форми роботи на занятті?

1. Завжди 2. Рідко 3. Ніколи

27. Чи притаманне для Вас захоплення монологом на занятті?

1. Так 2. Інколи 3. Ніколи

28. Ви частіше відмовчуєте на занятті чи висловлюєте власну думку з приводу виконання спільних завдань?

1. Так, краще послухати
2. Інколи нагадую про себе
3. Часто презентую у групі власні думки

Ключ до методики

Сфера адаптації	Номер питання	Варіант відповіді і його оцінка в			Сума «сирих»
		1	2	3	
Емоційна	1	2	1	0	
	2	0	1	2	
	3	0	1	2	
	4	2	1	0	
	5	2	1	0	
	6	0	1	2	
	7	2	1	0	
Інтелектуальна	8	0	1	2	
	9	0	1	2	
	10	2	1	0	
	11	0	1	2	
	12	2	1	0	
	13	1	2	0	
	14	2	1	0	
	15	2	1	0	
	16	2	1	0	
Поведінкова	17	0	1	2	
	18	2	1	0	
	19	0	1	2	
	20	2	1	0	
	21	1	2	0	
	22	1	2	0	
	23	0	2	1	
	24	1	2	0	
	25	1	2	0	
	26	0	1	2	
	27	2	1	0	
	28	1	2	0	
	29	0	2	1	

Тест К.Томаса

«Стиль поведінки у конфліктних ситуаціях»

Інструкція: Перед вами ряд тверджень, які допоможуть визначити деякі особливості вашої поведінки. Тут не може бути відповідей «правильних» чи «помилкових». Люди різні, і кожен може висловити свою думку. Є два варіанти, А і В, з яких ви повинні вибрати один, який більшою мірою відповідає вашим поглядам, вашій думці про себе. У бланку для відповідей поставте виразний хрестик відповідно до одного з варіантів (А або В) для кожного твердження. Відповідати треба якомога швидше.

1. А. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.

В. Чим обговорювати, в чому ми розходимося, я намагаюся звернути увагу на те, з чим ми обидва згодні.

2. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

В. Я намагаюся залагодити справу з урахуванням всіх інтересів іншого і моїх власних.

3. А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

В. Я намагаюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші стосунки.

4. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

В. Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.

5. А. Улагоджуючи спірну ситуацію, я весь час намагаюся знайти підтримку в іншого.

В. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

6. А. Я намагаюся уникнути неприємностей для себе.

В. Я намагаюся домогтися свого.

7. А. Я намагаюся відкласти рішення спірного питання, з тим щоб згодом вирішити його остаточно.

В. Я вважаю за можливе в чомусь поступитися, щоб досягти іншого.

8. А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

В. Спочатку я намагаюся ясно визначити те, у чому полягають всі порушені інтереси.

9. А. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності.

В. Я докладую зусиль, щоб домогтися свого.

10. А. Я твердо прагну досягти свого.

В. Я намагаюся знайти компромісне рішення

11. А. Спочатку я намагаюся ясно визначити, в чому полягають всі порушені спірні питання.

В. Я намагаюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші стосунки

12. А. Найчастіше я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

В. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він теж йде мені назустріч.

13. А. Я пропоную компромісний варіант.

В. Я наполягаю, щоб було зроблено по-моєму.

14. А. Я повідомляю іншому свою точку зору і запитую про його погляди.

В. Я намагаюся показати іншому логіку і переваги моїх поглядів.

15. А. Я намагаюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші стосунки.

В. Я намагаюся зробити так, щоб уникнути напруженості.

16. А. Я намагаюся не зачепати почуттів іншого.

В. Я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.

17. А. Зазвичай я наполегливо намагаюся домогтися свого.

В. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості

18. А. Якщо це зробить іншого щасливим, дам йому можливість відстояти його думку.

В. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також йде мені назустріч.

19. А. Спочатку я намагаюся ясно визначити те, у чому полягають всі порушені питання і інтереси.

В. Я намагаюся відкласти рішення спірного питання з тим, щоб згодом вирішити його остаточно.

20. А. Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

В. Я намагаюся знайти найкраще сполучення переваг і втрат для обох сторін.

21. А. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

В. Я завжди схильюся до прямого обговорення проблеми та її спільного вирішення.

22. А. Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю позицією і точкою зору іншої людини.

В. Я відстоюю свої бажання.

23. А. Як правило, я стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

В. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.

24. А. Якщо позиція іншого здається мені дуже важливою, я постараюся піти назустріч його бажанням.

В. Я намагаюся переконати іншого прийти до компромісу.

25. А. Я намагаюся показати іншому логіку і переваги моїх поглядів.

В. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

26. А. Я пропоную компромісний варіант.

В. Я майже завжди заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27. А. Найчастіше я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

В. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість настояти на своєму.

28. А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

В. Улагоджуючи ситуацію, я зазвичай намагаюся знайти підтримку в іншого.

29. А. Я пропоную компромісний варіант.

В. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності.

30. А. Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

В. Я завжди займаю таку позицію в спірному питанні, щоб ми разом з іншою людиною могли домогтися успіху.

Бланк опитувальника

№	A	B	№	A	B	№	A	B
1								
2								
3								
4								
5								
6								
7								
8								
9								
10								

Ключ до опитувальника

1. Суперництво: 3А, 6В, 8А, 9В, 10А, 13В, 14В, 16В, 17А, 22В, 25А, 28А.
2. Співпраця: 2В, 5А, 8В, 11А, 14А, 19А, 20А, 21В, 23В, 26В, 28В, 30В.
3. Компроміс: 2А, 4А, 7В, 10В, 12В, 13А, 18В, 22А, 23А, 24В, 26А, 29А.
4. Уникнення: 1А, 5В, 6А, 7А, 9А, 12А, 15В, 17В, 19В, 20В, 27А, 29В.
5. Пристосування: 1В, 3В, 4В, 11В, 15А, 16А, 18А, 21 А, 24А, 25В, 27В, 30А.

Обробка результатів

У ключі кожна відповідь А або В дає уявлення про кількісне вираження: суперництва, співпраці, компромісу, уникнення і пристосування. Якщо відповідь співпадає з відповіддю в ключі, їй присвоюється 1 бал, якщо не збігається, то присвоюється 0 балів. Кількість балів, набраних індивідом за кожною шкалою, дає уявлення про вираженість у нього тенденції до прояву

відповідних форм поведінки в конфліктних ситуаціях. Для обробки результатів зручно використовувати маску.

Шкала самооцінки

Опитувальник містить 32 твердження. Студентам пропонують виразити своє ставлення до них за допомогою п'яти варіантів відповіді: дуже часто, часто, іноді, рідко, ніколи. Кожен варіант оцінюється певною кількістю балів: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

1. Мені хочеться, щоб мої друзі підтримували мене.

Дуже часто, часто, іноді, рідко.

2. На роботі постійно відчуваю свою відповідальність за її результати.

Дуже часто, часто, іноді.

3. Я турбуюся про своє майбутнє.

Дуже часто, часто.

4. Багато людей мене ненавидять

Іноді, рідко, ніколи.

5. Я менш ініціативний, ніж інші.

Іноді, рідко, ніколи.

6. Я турбуюся за свій психічний стан.

Часто, інколи, ніколи.

7. Я боюся виглядати дурнем.

Часто, інколи, рідко, ніколи.

8. Зовнішній вигляд інших набагато кращий, ніж мій.

Інколи, рідко, ніколи.

9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.

Дуже часто, часто, інколи.

10. Я часто припускаюся помилок.

Дуже часто, часто, інколи, рідко.

11. Шкода, що я не вмю говорити так, як слід розмовляти з людьми.

Часто, інколи, рідко.

12. Шкода, що мені не вистачає упевненості в собі.

Часто, інколи, рідко.

13. Мені б хотілося, щоб мої дії схвалювалися іншими.

Дуже часто, часто.

14. Я дуже скромний.

Часто, інколи, рідко, ніколи.

15. Моє життя даремне.

Рідко, ніколи.

16. Багато людей неправильної думки про мене.

Інколи, рідко, ніколи.

17. Мені немає з ким поділитися своїми думками.

Інколи, рідко, ніколи.

18. Люди чекають від мене більшого.

Часто, інколи, рідко.

19. Люди не дуже цікавляться моїми досягненнями.

Рідко, ніколи.

20. Я легко втрачаю самовладання.

Інколи, рідко.

21. Я відчуваю, що багато людей не розуміють мене.

Інколи, рідко, ніколи.

22. Я не відчуваю себе в безпеці.

Рідко, ніколи.

23. Я часто хвилююся, і даремно.

Часто, інколи, рідко, ніколи.

24. Я відчуваю себе ніяково, коли входжу до кімнати, де вже сидять люди.

Інколи, рідко, ніколи.

25. Я відчуваю себе скутим.

Часто, інколи, рідко, ніколи.

26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за мою спиною.

Рідко, ніколи.

27. Я упевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я.

Рідко, ніколи.

28. Мені здається, що зі мною повинна трапитися якась неприємність.

Рідко, ніколи.

29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене.

Дуже часто, часто, інколи, ніколи.

30. Шкода, що я не такий товариський.

Часто, рідко, інколи.

31. У спорах я висловлююся тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті.

Часто, рідко, інколи, ніколи.

32. Я думаю про те, чого чекає від мене суспільство.

Дуже часто, часто, рідко, інколи.

Інтерпретація результатів. Для того, щоб визначити рівень самооцінки, необхідно знайти загальну суму балів.

Сума балів від 0 до 43 свідчить про високий рівень самооцінки, при якому людина, як правило, не обтяжена «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження інших і рідко виявляє сумніви в своїх діях.

Сума балів від 43 до 86 свідчить про середній рівень самооцінки, при якому людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» і лише час від часу прагне підлаштуватися під думку інших.

Сума балів від 86 до 128 свідчить про низьку самооцінку, за якої людина хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, завжди намагається зважати на думки інших і страждає від «комплексу неповноцінності».

Діагностика толерантності особистості

Учитель: Яку людину можна вважати толерантною? Які риси зазвичай має така людина? Ці питання спробуємо з'ясувати за допомогою опитувальника, який лежить перед кожним із вас.

Завдання. Спочатку з перелічених рис виберіть три, які на вашу думку, у вас яскраво виражені. В колонці **А** навпроти цих рис поставте знак «+». Потім у колонці **Б** виберіть три риси, які на ваш погляд, повинні обов'язково бути в ідеальній толерантній особистості, й проти них також поставте знак «+». Цей бланк залишиться у вас, тому будьте якомога відвертішими.

Заповнюючи опитувальник, ви зможете зміцнити своє уявлення про толерантну особистість, продіагностувати себе, а також порівняти своє уявлення з уявленням усього класу про толерантну особистість.

(Потім слід підрахувати кількість тих, хто відзначив першу рису як основну в толерантній особистості, потім другу і так за усіма 10 рисами. Кількість відповідей заносять у колонку бланка і записують на дошці. Підраховують кількість відповідей за кожною рисою. Потім визначають рейтинг рис. Отримують груповий портрет толерантної особистості).

Зразок бланка опитувальника

№	Риси толерантної особистості	А	Б
1	Терпіння		
2	Почуття гумору		
3	Доброзичливість		
4	Уміння слухати		
5	Здатність співпереживати		
6	Альтруїзм		
7	Уміння поставити себе на місце іншої людини		
8	Уміння володіти собою (витримка)		
9	Довіра		

10	Чуйність		
----	----------	--	--

Педагогічні умови формування готовності до партнерської взаємодії студентів-аграріїв

Обґрунтування першої педагогічної умови формування готовності до партнерської взаємодії - *забезпечення діалогічного характеру навчальної взаємодії зі студентами* – обумовлює необхідність з'ясування особливостей діалогу як форми міжособистісного зв'язку. У спілкуванні складаються передумови діалогу, реалізується його мета. Спілкування за своєю сутністю є комунікативною діяльністю, а діалог забезпечує обмін думками, їхнє узгодження. Якщо спілкування найчастіше виступає як інформаційна взаємодія, то особливості діалогу полягають не стільки в обміні інформацією, скільки в знаходженні загальних засад діяльності, спільних шляхів вирішення проблеми, пошуку рішень, які б задовольняли всіх.

У спілкуванні відбувається становлення взаємин учасників, а діалог або виявляє, або коригує особливості цих стосунків. Таким чином, діалог не просто спілкування, а така взаємодія, яка істотно визначає ефективність професійної підготовки фахівців, забезпечує можливість виявлення позицій суб'єктів щодо розв'язання проблем, пов'язаних з майбутньою діяльністю. У діалозі інтелектуальні позиції доповнюють одна одну, утворюючи таке ціле, яке не можна звести до простої суми складових. Завдяки своїй сильній спонукальній здатності до спілкування діалогічна взаємодія є основою розвитку у майбутніх фахівців професійно важливих особистісних якостей. Цінність діалогу як засобу досягнення мети процесу професійної підготовки майбутніх фахівців до партнерської взаємодії полягає в тому, що він сприяє розумінню кожним суб'єктом самого себе, своїх власних мотивів і можливостей у сфері спілкування, використанню досвіду інших, набуттю здатності відстоювати власні погляди та прогнозувати подальший розвиток міжособистісних стосунків у професійній сфері діяльності.

У формуванні вмінь партнерської взаємодії великого значення набуває діалог - пошук, в якому виокремлено 3 фази: 1) спочатку партнери знаходять мінімальний ступінь їхньої взаємозалежності, необхідної для створення загальної взаємодії, 2) потім суб'єкти взаємодії її розширюють, домовляючись і розробляючи подальші перспективи для більш широкої діяльності, 3) нарешті діалогічну взаємодію встановлено.

Можливість діалогу забезпечують наявність бажання і готовності у двох партнерів висловити свою позицію з актуальної проблеми, готовність сприйняти й оцінити позицію партнера, готовність до активної взаємодії, наявність у партнерів загальних підходів і водночас певних відмінностей у баченні можливостей вирішення обговорюваної проблеми. Діалог як форма суб'єкт-суб'єктної взаємодії, спрямованої на набуття майбутніми фахівцями аграрної сфери вмінь партнерської взаємодії, складається з різних смислових позицій, які розвивають партнери зі спілкування (зовнішній діалог) або один суб'єкт спілкування (внутрішній діалог).

Важливим у зв'язку з набуттям студентами-аграріями вмінь партнерської взаємодії є те, що в основі діалогу - орієнтація на пошук єдності, вихід на рівень розвитку і саморозвитку викладача і студента як рівноправних учасників освітнього процесу. Їх рівноправність стверджується гуманізацією освіти.

Під час діалогічної взаємодії здійснюється взаємопізнання, взаємовплив, розгортається творчий процес, який надає можливість викладачу краще зрозуміти індивідуальність студента, активізувати його пізнавальні здібності, розвинути емоційно-ціннісне сприйняття дійсності, а студенту – розкрити власну індивідуальність у межах того рефлексивного простору, який утворюється в процесі діалогу.

В умовах побудови діалогічної взаємодії на занятті опосередкованою ланкою міжособистісних стосунків є спільна навчальна діяльність, яка передбачає відмову від диктату у ставленні до партнерів зі спілкування, пошук рішень, які б відобразили ціннісні позиції суб'єктів навчального процесу. Типовими стратегіями діалогічної взаємодії є: співробітництво, протиборство,

ухилення від взаємодії, односпрямоване сприяння, односпрямована протидія, контрастна взаємодія, компромісна взаємодія. Стратегії:

- основою співробітництва є сприяння досягненню індивідуальних цілей кожного й загальних цілей спільної діяльності суб'єктами взаємодії;
- протиборство характеризується протидією партнерів один одному й перешкоджанням досягненню індивідуальних цілей кожного;
- під час ухилення від взаємодії партнери намагаються уникати активних форм співпраці;
- завдяки односпрямованому сприянню одного з учасників спільної діяльності може розв'язати свої проблеми інший;
- за умов односпрямованої протидії одного з партнерів виникають перешкоди для досягнення цілей іншого;
- контрастна взаємодія характеризується тим, що перший з суб'єктів взаємодії намагається сприяти другому, а той звертається до стратегії активної протидії першому;
- компромісна взаємодія: обидва партнери частково протидіють один одному.

Зрозуміло, що викладач, метою якого є набуття студентами вмінь партнерської взаємодії, прагне привести всіх суб'єктів взаємодії до співробітництва. Спираючись на вищезазначені складові, діалогічна взаємодія розглядається на занятті як процес взаємовпливу викладача і студентів з метою розвитку та саморозвитку вмінь партнерської взаємодії на основі відкритої особистісної позиції партнерів зі спілкування, діалогічного розуміння як спільного пошуку загальних способів вирішення завдань, ціннісно-сміслових зв'язків, що характеризують спрямованість суб'єктів навчальної діяльності на співпрацю.

Другою педагогічною умовою є *актуалізація суб'єктного досвіду партнерської взаємодії у навчальному процесі.*

Становлення студента як суб'єкта навчальної діяльності передбачає навчання його вмінню планувати, організовувати свою діяльність, визначати навчальні дії, необхідні для успішного навчання, програму їх виконання на конкретному навчальному матеріалі й чітку організацію вправ щодо їх формування. Суттєвим показником розвитку особистості студента як суб'єкта навчальної діяльності є його вміння накопичувати суб'єктний досвід взаємодії з метою його реалізації у подальшій професійній діяльності.

Навчальна діяльність студентів нерозривно пов'язана з набуттям суб'єктного досвіду взаємодії у процесі навчання. Реалізація завдань нашого дослідження потребує з'ясування сутності поняття «суб'єктний досвід» та його структури.

Суб'єктний досвід характеризується у межах понять «досвід людини», «індивідуальний досвід», «особистісний досвід», «вітагенний досвід», «суб'єктність», «суб'єктна активність», «компетенції».

Структура суб'єктного досвіду складається з предметів (предмети пізнання й діяльності), уявлень, понять; операцій, прийомів та правил виконання дій; емоційних кодів (цінності, установки, стереотипи). Всі зазначені складові присутні в досвіді людини, а індивідуальна структура суб'єктного досвіду виявляється у співвідношенні елементів, що входять до нього, і визначається ієрархією системи ціннісних орієнтацій носія.

В змісті і структурі суб'єктного досвіду можна виокремити п'ять взаємопов'язаних та взаємодіючих компонентів:

- ціннісний досвід, пов'язаний з формуванням інтересів, моральних норм, ідеалів, переконань; впливає на орієнтацію зусиль людини щодо праці, навчання, налагодження спілкування;

- досвід рефлексії накопичується шляхом співвідношення людиною знань, умінь, можливостей, які є в неї на момент пред'явлення нових вимог діяльності, з обсягом і специфікою нагальних завдань, що необхідно вирішити; допомагає орієнтуватись щодо інших компонентів суб'єктного досвіду, що, в кінцевому

результаті, визначає успішність взаємодії компонентів саморегуляції та суб'єктного досвіду;

- досвід первинної активізації передбачає попередню підготовку, оперативну адаптацію до умов роботи, що змінюються, вміння розраховувати зусилля, спрямовані на досягнення успіху в діяльності;

- операційний досвід складається з загальнотрудових, професійних знань і вмінь, а також умінь саморегуляції. Одним з важливих показників сформованості цього компоненту є знання і вміння щодо засобів перетворення даних ситуацій на бажані завдяки використанню власних можливостей;

- досвід співробітництва - досвід організації взаємодії з іншими учасниками спільної діяльності, який співвідноситься з ціннісним досвідом (толерантне, поважливе ставлення до суб'єктів взаємодії), рефлексивним досвідом (уміння аналізувати наслідки власних впливів на іншу людину задля прогнозування можливостей розвитку співпраці), досвідом первинної активізації (вміння доцільної самопрезентації задля досягнення подальшого порозуміння у спільній діяльності), операційним досвідом (комунікативні вміння). Для активізації досвіду співробітництва важливою є готовність до об'єднання зусиль, спільного розв'язання завдань співпраці.

Важливим завданням викладача у контексті актуалізації суб'єктного досвіду партнерської взаємодії студентів є створення ситуацій, у яких майбутні фахівці зможуть отримати досвід пізнавальної й соціальної активності, співпраці, узгодження власних дій з інтересами та поведінкою інших, неупередженого, толерантного ставлення до кожного.

Третя педагогічна умова - *впровадження в педагогічний процес кооперативних форм навчальної діяльності.*

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях особлива увага приділяється необхідності підтримки паралельних суспільних процесів: з одного боку, це розвиток особистості, прийняття її відмінностей, визнання права кожної людини на власний вибір, а з іншого – орієнтування на цінності спільноти, увага до представництва інтересів групи на всіх рівнях.

Україна належить до країн, де традиційно переважають колективістичні тенденції, а метою суспільства є досягнення консенсусу. Вміння партнерської взаємодії, необхідні майбутнім фахівцям, є засобом здобуття консенсусу на різних рівнях, у тому числі у сфері професійної діяльності. А групова робота є методом соціального навчання, завдяки якому закладаються основи професійного становлення майбутніх аграріїв.

Кооперативна форма навчальної діяльності - це форма організації навчання в малих групах студентів, об'єднаних спільною навчальною метою при опосередкованому керівництві викладача. Кооперативну форму навчальної діяльності можна вважати специфічним видом системи організованої активності індивідів, які взаємодіють з метою виробництва (відтворення) об'єктів освіти, культури, майбутньої професійної діяльності.

До завдань кооперативної форми навчання можна віднести: стимулювання моральних переживань взаємного навчання, зацікавленості в успіху товариша; формування комунікативних умінь; розвиток рефлексивних умінь, набуття прийомів ділової співпраці.

Основними її характеристиками є: об'єднання студентів у малі групи, що діють як єдиний суб'єкт пізнавальної діяльності; єдність навчально-пізнавальної мети і безпосередній характер взаємодії студентів; розподіл функцій і завдань; кооперативний характер пізнавальної діяльності студентів; сформованість міжособистісних стосунків.

Групова форма порівняно з іншими організаційними формами навчальної діяльності має низку значних переваг: за той самий проміжок часу обсяг виконаної роботи набагато більший; висока результативність у засвоєнні знань і формуванні вмінь; набуваються вміння колективного планування, взаємоконтролю, рефлексії, самоконтролю.

Важливу роль у формуванні вмінь партнерської взаємодії відіграють особливості організації групової роботи: розподіл функцій і обов'язків між учасниками діяльності, необхідність обміну думками для успішного виконання

спільного завдання, взаємна вимогливість і допомога, взаємоконтроль і взаємооцінка.

Специфікою кооперативної форми навчальної діяльності є керівництво викладачем роботою кожного студента опосередковано, через завдання, які він пропонує групі і які, в свою чергу, регулюють діяльність студентів. Стосунки між викладачем і студентами набувають характеру співпраці, тому що педагог безпосередньо втручається у роботу груп тільки в тому разі, якщо в студентів виникають запитання і вони самі звертаються по допомогу до викладача.

Доведено, що використання групових форм навчання студентів сприяє вирішенню низки актуальних проблем професійної підготовки: підвищенню ефективності та результативності навчання та виховання, забезпеченню особистісного розвитку студентів, їх соціалізації та професіоналізації.

Визначено шість методичних принципів організації кооперативної навчальної діяльності:

1. Позитивна взаємозалежність. Студенти мають зрозуміти, що відповідають не лише за власні здобутки у навчанні, але й за результативність навчальної діяльності всіх членів групи. Майбутні фахівці мають вчитися координувати свої зусилля з колегами по роботі, товаришами по навчальній групі.

2. Взаємодія підтримки. Пояснюючи один одному навчальний матеріал, студенти мають можливість допомогти кожному члену групи не тільки краще оволодіти професійними знаннями, але змушені шукати стратегії взаємодії, які забезпечать можливість взаємодопомоги і подальшого успіху у спільній діяльності.

3. Індивідуальна відповідальність. Кожен член групи повинен демонструвати свій рівень професійної майстерності, що водночас є умовою і фактором результативної діяльності.

4. Стимулювання вмінь співпраці. Кожен студент у групі має ефективно взаємодіяти з іншими членами групи, встановлювати довірливі взаєностосунки, розв'язувати конфлікти, які виникають під час виконання завдання.

5. Активізація вмінь групової рефлексії. Обговорення студентами питань функціонування групи з метою з'ясування способів ефективної взаємодії у розв'язанні навчальних завдань.

6. Створення ситуацій, що спонукають до використання вербальних і невербальних засобів спілкування.

Ефективність формування вмінь партнерської взаємодії обумовлена дотриманням низки таких вимог до організації групової роботи: методично обґрунтовано обирати той чи інший вид групової навчальної роботи, що визначається метою заняття, особливостями матеріалу, який вивчається; правильно формувати склад групи; використовувати групові форми навчальної діяльності з урахуванням особливостей етапу процесу навчання; розробляти інструкції, пам'ятки, які визначають напрям, послідовність, обсяг, специфіку діяльності як групи в цілому, так і кожного її члена; регулювати міру викладацької допомоги групам у процесі їх роботи; налаштовувати студентів на співпрацю під час виконання групових завдань.

Групове навчання може здійснюватись в індивідуально-груповій, парно-груповій, фронтально-груповій та груповій формах. Згідно з аналізом психологічної теорії діяльності необхідно, щоб засвоєння системи теоретичних знань та суми практичних навичок відбувалось з дотриманням таких орієнтирів: організовувати навчання таким чином, щоб домагатись високого рівня усвідомлення закономірностей і послідовності дій та операцій, що уможливають різні форми співпраці; забезпечувати позитивну емоційну забарвленість виконання спільних завдань, розвивати комунікативні вміння, що забезпечують взаємодію і взаємоконтроль, надавати провідної ролі набуттю досвіду колективної діяльності. Таким чином, групове навчання, що є поєднанням різних форм навчальної діяльності, провідною з яких є групова, варто розглядати як необхідну умову для вироблення вмінь встановлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати власні дії з діями колег, вносити корективи у зміст та форми партнерської взаємодії відповідно до завдань

спільної діяльності і професійно-особистісного розвитку, ціннісного ставлення до партнерської взаємодії.

Організуючи кооперативну навчальну діяльність на занятті, потрібно забезпечити активність кожного студента. Цього можна досягти, розподіливши запропоновані групі завдання на частини за кількістю учасників групи, коли кожен має виконати свою частину роботи і пояснити спосіб її виконання іншим, а також налагодивши систему обліку діяльності кожного учасника в групі.

Отже, групова взаємодія студентів відбувається в атмосфері певного психологічного мікроклімату, який відображається на рівні розумової активності кожного студента.

Методи та форми роботи з формування умінь партнерської взаємодії студентів-аграріїв

Розглядаються такі методи та прийоми, спрямовані на структурування групової взаємодії членів навчальної групи: «ситуативне моделювання», опрацювання дискусійних питань, «мозковий штурм», ділова та рольова гра, «ажурна пилка».

Ситуативне моделювання як специфічна побудова навчального процесу у вигляді професійно орієнтованих проблемних ситуацій забезпечує набуття студентами вмінь співробітництва у трудовому колективі, вирішення професійних завдань завдяки командним зусиллям, сприяє розвитку вмінь професійного передбачення, створює можливість для кожного з учасників гри вербально зазначити свою позицію щодо вирішуваного питання, залучити до неї найбільшу кількість прибічників

Ділова гра є комплексною, багатофункціональною дією, у межах якої сполучено декілька взаємопов'язаних видів діяльності: аналіз і пошук розв'язання проблем, навчання, розвиток, дослідження, консультування, формування спільної діяльності діяльності.

У навчальному процесі ділову гру використовують з метою закріплення знань, які студент здобуває у процесі лекційних і семінарських занять, самостійної роботи. Застосування ділових ігор під час навчання дає змогу максимально наблизити навчальний процес до практичної діяльності, врахувати реалії сьогодення, приймати рішення в умовах конфліктних ситуацій, відстоювати свої пропозиції, розвивати в учасників гри колективізм та відчуття команди, отримати результати за досить обмежений час. У спеціально створених умовах студент «проробляє» найрізноманітніші життєві ситуації, які дають йому змогу сформуванню світогляд, відстояти свою позицію.

Характерними ознаками ділових ігор є: отримання результатів, спрямованих на розв'язання проблем за короткий проміжок часу; зацікавленість учасників гри у вирішенні проблеми, а отже, її підвищення, порівняно з традиційними методами, ефективність навчання; безпосередня перевірка знань студентів, їхньої підготовки до професійної діяльності.

Особливістю рольової гри є відтворення предметного й соціального змісту професійної діяльності, що досягається завдяки ігровому імітаційному моделюванню й розв'язанню професійно-орієнтаційних ситуацій за умови доцільного поєднання індивідуальної та групової діяльності учасників. На відміну від ділової гри, в рольовій грі учасники не обговорюють ситуацію, а розігрують її. Завдяки використанню рольових функцій, ігрове спілкування дозволяє учасникам групової навчальної діяльності адаптуватися до світу людей і речей, створює позитивний психологічний баланс між особистістю й суспільством. Рольова гра дає також можливість правильно орієнтуватись у складних ситуаціях, сприяє виробленню навичок культури спілкування. Використання моделюючих ігор сприяє забезпеченню зв'язку теорії з практикою, дозволяє студенту наблизити теоретичні знання до практичних умінь.

Використання ділових і рольових ігор з метою формування вмінь партнерської взаємодії дозволяє членам навчальних груп актуалізувати й осмислити власний суб'єктний досвід, набувати вмінь узгодження власних дій з

діями колег, умінь самоконтролю, вмінь встановлювати міжособистісні зв'язки, вмінь вносити корективи у зміст та форми співпраці відповідно до завдань спільної діяльності і професійно-особистісного розвитку.

Іншим прийомом групової навчальної діяльності є опрацювання дискусійних питань, що є важливим засобом поглиблення знань студентів про засади партнерської взаємодії. Дискусія – це широке публічне обговорення якогось спірного питання. Вона сприяє розвитку критичного мислення, дає можливість зазначити власну позицію перед іншими членами групи, формує навички відстоювання власних поглядів, вчить оперуванню аргументами, сприяє уточненню власних переконань, розумінню думок інших.

Впровадження дискусії у процес формування умінь партнерської взаємодії дає можливість поєднати знання майбутніх фахівців у галузі професійного спілкування з їх практичним використанням, спробувати вибудовування власних стратегій поведінки у діалозі з урахуванням особливостей поведінки людей у групі, конструктивно розв'язувати конфліктні ситуації на основі толерантного ставлення до учасників спільної навчальної діяльності. Таким чином, завдяки активній та ініціативній участі студентів-аграріїв у дискусії відбувається акумулювання їх досвіду партнерської взаємодії.

Прийом «мозковий штурм» розроблений для більш ефективного використання творчого потенціалу членів групи. Ця техніка особливо корисна, коли група стикається з проблемою, рішення якої вимагає нових творчих підходів. «Мозковий штурм» - це спроба подивитися на проблему під різним кутом зору, активізуючи особистісний потенціал кожного члена групи для досягнення спільного результату. Використання прийому ґрунтується на двох основоположних принципах: «кількість породжує якість» і «відстроченість оцінки ідей» та регулюється такими правилами:

1. Забороняється будь-яка критика.
2. Вітаються незвичайні ідеї.
3. Кількість ідей важливіша за якість.
4. Ідеї комбінуються й поліпшуються.

5. Група підтримує кожну «заявку» у будь-якому формулюванні.

Можна виокремити основні функції «мозкового штурму»: 1) творчий підхід до розв'язання проблем; 2) стимулювання появи великої кількості нових продуктивних ідей; 3) створення ефективних управлінських рішень; 4) виникнення широкого спектру альтернативних рішень; 5) мотивація і розвиток командної взаємодії.

Використання прийомів групової навчальної діяльності з метою формування вмінь партнерської взаємодії не тільки дає можливість розвинути гнучкість та критичність мислення, здатність до самоаналізу, але й впливає на становлення адекватної самооцінки майбутніх фахівців, їх впевненості у собі, цілеспрямованості, дисциплінованості, розвиток емпатійних здібностей та поваги один до одного.

Приєм «635» (6 - кількість студентів малої групи, 3 - кількість висунутих ідей, 5 - передач ідей) добре комбінується з іншими прийомами, наприклад, прийомом «мозкового штурму». Він використовується для конкретизації висловлюваних ідей або при пошуку варіантів вирішення проблеми. Важливою умовою застосування цього прийому є те, що обмін інформацією між членами групи дозволений тільки в письмовому вигляді. Надані в письмовій формі ідеї відрізняються більшою обґрунтованістю і чіткістю, ніж усно висловлені. Перевагами даного прийому є: робота членів групи стимулюється за допомогою наочно представленої інформації; внаслідок візуального спостереження ідей виключається можливість помилок, які зазвичай можуть виникати при запам'ятовуванні слухової інформації, скоріше виявляються недоліки окремих ідей; вирішення проблеми формується шляхом об'єднання інформації, отриманої в процесі вирішення проблеми, в систему.

З метою підготовки студентів до опрацювання значної кількості інформації за короткий проміжок часу, використовують інтерактивний прийом «ажурна пилка», яка дозволяє це зробити завдяки спільним зусиллям «команди». Позитивним ефектом «ажурної пилки» є заохочення учасників до взаємодопомоги, конструктивного співробітництва та толерантності. Основний

принцип цього прийому «вчимося – навчаючи». Етапами впровадження прийому є: поділ на групи, розподіл питань, самостійне вивчення матеріалу, робота в експертній групі, докладне висвітлення питань в основній групі, вибіркового підсумкового контролю викладача, оцінка роботи групи. «Ажурна пилка» формує зацікавленість студентів до оволодіння новими знаннями, спонукає ставити додаткові питання, дає можливість студентам брати активну участь у процесі навчання та обмінюватися своїми знаннями з одногрупниками.

Прийоми, спрямовані на структурування групової взаємодії членів навчальної групи, при вмілому їх використанні дозволяють створити позитивний фон емоційно-ціннісного спілкування, тим самим оптимально вирішуючи завдання забезпечення включення студентів з різним ступенем підготовки в активне набуття вмінь партнерської взаємодії.

Впровадження в педагогічний процес кооперативних форм навчальної діяльності забезпечує:

1. Організацію спільної навчально-пізнавальної діяльності.
2. Доступність участі кожного члена навчальної групи у виробленні спільного вирішення проблеми.
3. Утворення груп «підтримки» рішень, які вчать аргументовано доводити власні погляди.
4. Ефективне формування альтернативних прогнозів та розв'язань складних завдань.
5. Формування в студентів комплексу позитивних ділових якостей, таких як здатність швидко адаптуватися в групі, завданням якої є пошук спільного розв'язку проблеми, вміння встановлювати особисті контакти, обмінюватися інформацією для віднайдення оптимального вирішення питання; готовність прийняти на себе відповідальність за діяльність групи; здатність правильно організувати роботу, розподіляючи доручення відповідно до можливостей кожного з членів професійної команди; вміння долати опір оточуючих, знаходити взаємно прийнятну позицію для всіх членів групи; вміння попереджати конфліктні ситуації, а за умов їх виникнення знаходити

толерантне вирішення проблеми; усвідомлення рівня своєї компетентності і на цій умові - вміння аналізувати і оцінювати власні дії; здатність висувати і формулювати ідеї, пропозиції та проекти, враховуючи попередній досвід партнерської взаємодії.

Покажемо на прикладі декількох фрагментів занять, як відбувалося формування готовності до партнерської взаємодії студентів-аграріїв на діагностичному етапі.

На першому практичному занятті «Елементи насінництва картоплі в приватному господарстві» («Elements of seed potatoes in the private sector») студентам необхідно проаналізувати можливості вирішення проблеми посадки насінневого матеріалу картоплі в приватних підприємствах Вінницької області. Формулювання проблеми повинне викликати в студентів інтерес для того, щоб вони активно пропонували варіанти її розв'язання, описували потреби і вимоги різних суб'єктів взаємодії, участь яких у вирішенні завдання є запорукою ефективного розвитку приватних підприємств.

Таким чином головне завдання викладача - спрямувати обговорення на виявлення обсягу знань і умінь, необхідних для налагодження продуктивної взаємодії.

Наступним кроком роботи на цьому занятті є виявлення особистісного потенціалу для розв'язання проблеми встановлення міжособистісних зв'язків між суб'єктами взаємодії з метою налагодження роботи сучасного аграрного підприємства. Потрібно продіагностувати особистісні емпатійні здібності. Обговорення комунікативних прийомів, покликане забезпечити конструктивні варіанти взаємодії під час першої зустрічі майбутніх партнерів у галузі аграрного виробництва.

На наступному занятті можна змодельовати ситуація з проблем транспортування та сортування елітних сортів картоплі на території Вінницької області. Під час розв'язання ситуації викладач повинен використати результати діагностичних методик, що дозволить спрогнозувати розвиток подій за умов

того чи іншого рівня емпатії, толерантності, готовності до діалогічних стосунків, стилю поведінки у конфліктній ситуації.

Окрему групу вправ на діагностичному етапі роботи складають завдання та змодельовані ситуації взаємодії, які дозволять студентам-аграріям з'ясувати, як рівень розвитку їх комунікативних умінь (вербальних і невербальних) впливає на успішність розв'язання проблем спільної діяльності. Так, під час виконання вправи «Акваріум», студентам слід запропонувати визначити шляхи оптимізації перевезення та сортування елітних сортів картоплі в сучасних умовах розвитку економіки та сільського господарства. Серед студентів обираються директор сільськогосподарського підприємства-постачальника, який відповідає за якість та стан насіння картоплі, головний агроном та його помічники, керівник транспортної бригади, який здійснює перемовини з компанією-замовником, водій, який перевозить вантаж, головний бухгалтер та агроном фірми-замовника, які ведуть перемовини з підприємством – постачальником та транспортною бригадою. Інша група студентів спостеріє, наскільки ефективною може бути взаємодія між учасниками даного процесу, яким чином потрібно використовувати засоби вербального та невербального спілкування. Завдяки рефлексії, яка відбувається в кінці заняття, студенти треба узагальнити позитивні надбання щодо налагодження взаємодії між суб'єктами професійної діяльності і знайти причини недоліків у реалізації комунікативних прийомів.

Особливу увагу студентів на діагностичному етапі необхідно звернути на виявлення особливостей самооцінки, яка впливає на ступінь повноцінної реалізації себе у спільній діяльності.

Для цього на практичному занятті «Оптимальні умови посадки картоплі» («Optimal conditions for planting potatoes») слід організувати ділову гру. Дії у контексті ігрової ситуації передбачають розподіл студентів-аграріїв на дві групи: керівництво фірми та підлеглі. Використовуючи знання зі спеціальних предметів (знання місцевості, природно-кліматичних умов, ґрунту) та лексико-граматичних конструкцій, студенти, які виконують роль підлеглих, повинні

переконати керівництво фірми в необхідності здійснювати посадку картоплі в найближчі терміни. Це змусить учасників мотивувати обрану позицію, шукати й знаходити ґрунтовні наукові докази на її користь, аналізувати й узагальнювати факти, коректно висловлювати та приймати зауваження.

У подальшій роботі студенти, працюючи в мікрогрупах і самостійно, складають прогнози розвитку ситуації взаємодії у професійній діяльності, «маршрути» самовдосконалення, міні-звіти, що передбачали аналіз їх руху у напрямку набуття вмінь партнерської взаємодії. Викладачу необхідно допомогти сформулювати завдання на подальші етапи роботи з урахуванням досягнутого рівня розвитку формованої якості.

Реалізація завдань діагностичного етапу впровадження експериментальної методики слугує передумовою активізації мотивації студентів-аграріїв до партнерської взаємодії, формування якої є метою *мотиваційного етапу*.

Основними завданнями мотиваційного етапу реалізації моделі методики формування готовності до партнерської взаємодії є: створення позитивного соціально-психологічного клімату у групі як підґрунтя мотивації участі в співпраці, формування ціннісного ставлення до партнерських стосунків; активізація мотивів досягнення, кооперації, конкуренції; акцентування уваги на поважливому ставленні один до одного суб'єктів взаємодії; формулювання висновків щодо наявності індивідуальних неадекватних мотивів у спілкуванні та шляхів їх коригування.

Досить ефективною з погляду формування мотивації до партнерської взаємодії є така форма роботи, як прес-конференція. Частина студентів це група журналістів, завданням яких скласти питання про актуальні проблеми аграріїв, інша частина – колектив аграріїв. Підгрупи формуються за принципом «вільного» складу, щоб уникнути психологічних бар'єрів у спілкуванні. Умовно викладач повинен поділити підгрупи на сильну, середню та слабку за рівнем базових знань. Відповідно змінюється його роль як четвертого учасника підгрупи: у сильній підгрупі викладач коригує дії студентів, у середній виступає консультантом, в слабкій бере на себе функції безпосереднього

учасника роботи, тобто вчасно звертає увагу на недоліки, їх причини, разом зі студентами розв'язує завдання. Непарна кількість учасників зменшує можливість виникнення конфліктних ситуацій.

Проектування викладачем навчально-діалогічної ситуації відбувається на таких засадах:

- діалогічна взаємодія – це структурно-організована цілісність, її формування можливе дедуктивним шляхом, який передбачає аналіз структури навчального діалогу;
- використання індуктивного методу спонукає студентів до рефлексії характеру презентації основних елементів комунікативної процесуальності: адресата, повідомлення, одержувача;
- в ситуації навчального діалогу предметом діалогічної комунікації можуть бути змістові утворення (тема, предмет обговорення), конструктивні (складання діалогу за зразком), творчо-ділові завдання.

Викладач як організатор навчального процесу повинен стимулювати набуття студентами суб'єктивного досвіду партнерської взаємодії завдяки включенню їх в інтерактивні види діяльності. При цьому необхідно зазначити, що інформація, яку повідомляє викладач, набуває особистісного сенсу завдяки ролі, яку приймають на себе студенти.

На занятті «Інтенсивна технологія обробки картоплі» («Intensive cultivation of technology of potatoes») викладач може запропонувати студентам проаналізувати особливості та етапи обробки картоплі, встановити засоби та методи покращення технології переробки овочів. Студенти діляться на опонентів, рецензентів та генераторів ідей. Обговорення даного питання допомагає усвідомити необхідність знань у галузі професійного спілкування, унаочнити значущість критичного мислення студентів для віднайдення конструктивних варіантів спільних рішень, стимулювати студентів до партнерської взаємодії.

Таким чином, завдяки зміні позиції учнівства на позицію партнерства підвищується ефективність ділової співпраці на занятті.

З метою забезпечення діалогічного характеру навчальної взаємодії зі студентами використовуються такі модули:

1. Суб'єкт-суб'єктне ставлення, за умов якого кожен з учасників взаємодії приймає Іншого безоцінно як самоцінну індивідуальність, яка має реалізувати власні цілі навчання. Така модель продуктивна в ситуаціях форсованого навчання, під час введення викладачем демонстраційної моделі творчого пошуку, формування вмінь цілепокладання.

2. Взаємодія як форма партнерства, у межах якого на занятті вирішуються завдання особистісного і професійного становлення майбутніх фахівців.

3. Опозиція як форма протистояння покликана підготувати студентів до критичного ставлення до їх поглядів, позицій під час налагодження партнерської взаємодії у професійній діяльності. З погляду педагогічної доцільності, такий характер взаємин у навчальній роботі важливий як засіб підготовки до знаходження шляхів подолання протиріч, які завжди виникають у професійному спілкуванні. Важливими умовами реалізації цього модулю є: формування установки на культуру спілкування, активізація умінь використання різних прийомів спілкування, розвиток таких професійно важливих якостей, як емпатійність, толерантність, поважливе ставлення до особистості Іншого.

Отже, до загальної характеристики завдань мотиваційно-цільового етапу реалізації моделі можна віднести такі ознаки: проблемність, спрямування на пошук неоднозначних рішень; надання можливості учасникам групової взаємодії використовувати власний суб'єктний досвід для пошуку нових знань і способів дій у вирішенні поставленого завдання.

Зміст *технологічного етапу* відображає особливості організації групової взаємодії на двох підетапах професійної підготовки майбутніх аграріїв: початковому, завданням якого було оволодіння студентами інформацією про особливості партнерської взаємодії, основні механізми налагодження групової взаємодії, розвиток важливих для партнерської взаємодії особистісних властивостей, та підетапі становлення. Завданням його було розширення та

поглиблення знань і вмінь студентів у сфері партнерської взаємодії, навчання студентів як майбутніх фахівців аграрної сфери використовувати групову взаємодію у своїй професійній діяльності.

«Мозковий штурм» ділиться на декілька етапів: генерація ідей, відбір кращої ідеї та її аналіз. Під час першого етапу «мозкового штурму» — генерації ідей — студенти мають змогу висунути свої пропозиції щодо умов ефективності розвитку вітчизняного аграрного сектору. Призначений студент фіксує на дошці всі висунуті ідеї. На наступному етапі — відборі кращої ідеї - колективно визначаються шляхи розвитку сільського господарства в Україні. Під час аналізу ідей студенти, які поділені на групи прибічників і супротивників, аргументовано висловлюють підтримку або заперечують можливість існування того чи іншого підходу до вирішення проблеми розвитку агрокомплексу нашої країни.

Високу розумову активність, що пов'язана з груповою взаємодією, викликають завдання, які вимагають від студентів виправлення чиїхось фактичних, логічних та стилістичних помилок. Викладачу краще використати прийом спільного оцінювання, тобто опитування студентами інших студентів. Це відбувається під час вивчення теми «Фактори впливу на ефективність застосування гербіцидів» («Factory impact on the efficacy of herbicides»). У кожній групі одному зі студентів варто узгодити день свого опитування, що дає йому можливість якісно підготуватися, в чому йому допомагають студенти з його підгрупи. Студентам іншої групи треба скласти запитання-завдання. Викладач може коригувати зміст питань та актуалізувати знання з етики професійного спілкування. Змагання між групами відбувається через їх представників.

Результатом такої роботи є відчуття впевненості студентів у власних можливостях, удосконалення вмінь та навичок спільної діяльності, вміння самостійно створювати умови для співпраці, розуміння способів реалізації індивідуальних можливостей у спільній навчальній діяльності. Використання різних методів та форм організації роботи студентів забезпечує розкриття

змісту їх суб'єктного досвіду відносно запропонованої теми; стимулює їх до використання різних способів виконання завдань без страху зробити помилку; заохочує до розв'язання завдань на основі власних підходів завдяки їх аргументованому аналізу, відбору найбільш раціональних рішень, підтримці нестандартних способів; сприяє створенню діалогічних ситуацій, в основі яких лежить потреба професійної взаємодії, налаштовуючи студентів на проявлення ініціативності, самостійності, критичності щодо вибору варіантів розв'язання проблеми, пов'язаних з професійною діяльністю.

Під час вивчення студентами теми «Професійні вимоги до вмінь аграрія-рослинника» («Ability agrarian-growers for improving agricultural work») доцільним буде організувати рольову гру, завданням якої буде налагодження взаємодії між агрономами – представниками приватних і колективних господарств. За допомогою тексту «The basic skills of agrarian» на першому, підготовчому етапі гри, перша група повинна визначити інформаційні вміння агрономів, друга – вміння аналізу та систематизації даних, третя - вміння професійного спілкування.

Перша група студентів визначає вміння: здійснювати пошук інформації для вирішення професійних завдань; працювати зі спеціальними текстами та вміти перетворювати інформацію на паперових і електронних носіях; пояснювати професійно важливу інформацію виконавцям робіт; аналітично мислити з метою перегрупування інформації, отримання оперативних висновків. Друга група підкреслює важливість таких умінь, як: аналізу і систематизації інформації, відходу від стереотипних рішень, пошуку нових, оригінальних варіантів розв'язання проблем; інтеграції та кооперації зусиль суб'єктів професійної взаємодії. Третя група акцентує увагу на таких уміннях: дотримуватись етики ділового спілкування; знаходити консенсусні рішення.

Виконання даного завдання спонукає студентів до активної взаємодії, джерелом якої є необхідність за стислі терміни другого етапу гри виробити стратегії діяльності кожного суб'єкта господарської діяльності з відчуттям

студентами особистої і солідарної відповідальності, що наблизить їх до реальних умов професійної діяльності.

За третьому етапі студентами важливо у змодельованих ситуаціях взаємодії показати значущість кожної з виокремлених груп умінь.

В процесі обговорення треба з'ясувати, що аграрій-рослинник має володіти всіма вищеперерахованими вміннями, тому що їх специфіка полягає в тому, що вони не можуть бути замінені одне одним. Успішність професійної діяльності передбачає комплекс умінь партнерів.

Значний мотивуючий потенціал може мати така загально-ігрова форма групового спілкування, як «Брейн - ринг». Такий спосіб підготовки студентів до групової взаємодії у професійній діяльності слід використати з метою закріплення теми «Інтенсивна технологія вирощування картоплі в фермерському господарстві» («Intensive technology of potato production in the farm»). Групу з 14 чоловік потрібно поділити на дві підгрупи по 7 чоловік кожна. Підгрупам студентів треба запропонувати відповісти на 20 питань, які покликані унаочнити знання, які студенти отримали під час вивчення даної теми, загальну ерудицію, кмітливість та рівень володіння іноземною мовою. На обговорення кожного питання студентам дається 1 хвилина, після чого кожна група визначає свого представника, який знайомить усіх з варіантом відповіді. Та підгрупа, яка швидше та якісніше відповідає на запитання, отримує бали.

Для стимуляції ініціативності студентів, розвитку комунікативних здібностей завдяки обміну інформацією, обговоренню різних поглядів на проблему, конструктивній критиці, пошуку способів групової взаємодії у вигляді напрацювання спільного вирішення проблеми доцільно використати метод дискусії. Він активізує увагу на можливості варіативності позицій студента щодо конкретної проблеми, передбачає опрацювання великої кількості інформації, її перетворення на аргументи на користь власної позиції. У контексті виконання завдань нашого дослідження дискусія була важлива тим, що дискутанти мали навчитися так передавати інформацію, щоб вона була отримана і перероблена для вироблення спільного рішення.

Студенти необхідно брати активну участь в обговоренні питань, що стосуються розв'язання конфліктних ситуацій. Проведенню дискусії може передувати бесіда, яка відбувається у формі засідання «Ради безпеки під час диспуту». Кожна творча група розкриває психолого-педагогічний зміст одного з правил дискутування: тактовність по відношенню до опонента, коректність висловлювань, вміння слухати і дослухатися, толерантність тощо.

Студентів потрібно поділити на групи по 5 чоловік, вони повинні підготувати короткі виступи на тему «Перспективи виходу з кризи сільського господарства та сільських територій з допомогою агротуристичних підприємств» («The prospects of overcoming the crisis of agriculture and rural areas with the help of agritourism enterprises»). Після виступу представників кожної з груп, викладачу слід попросити кожну групу студентів визначити основні, на їх погляд, перспективи виходу з кризи сільського господарства, зазначити проблеми, які існують в аграрному комплексі, що перешкоджають ефективному розвитку сільського господарства нашої держави. Продумування є колективним і проходить у формі обговорення протягом попередньо домовленого часу, приблизно п'ять - десять хвилин. Після цього кожній групі треба запропонувати свій варіант відповіді завдяки чому і відбудеться загальноаудиторне обговорення даного питання. Відмічатиметься цільова спрямованість діалогічного спілкування на розвиток емоційно-ціннісних відносин студентів, створення позитивного психологічного мікроклімату, який відрізняється довірою, доброзичливістю, відкритістю.

Для розвитку та вдосконалення вмінь налагодження співпраці, розуміння своїх можливостей у сфері спілкування, здатності уникати конфліктів у професійній діяльності доцільно використати такий дидактичний прийом, як ділова гра.

Викладачу варто змодельовати проблемну ситуацію, що стосувалтиметься особливостей організації взаємодії українських та зарубіжних компаній на ринку сільськогосподарської продукції.

У 2013 році між українською та англійською компаніями був укладений договір про експорт українських овочів на ринок Англії; були встановлені ціни на товар. Договір укладено на 1 рік. Однак через кілька місяців польська компанія- конкурент запропонувала свої послуги англійським фермерам за більш помірними цінами, але з менш якісною продукцією. Українська сторона терміново вирішує розпочати перемовини з англійськими колегами і переконати їх у співпраці на попередніх умовах.

Всі учасники гри поділяються на 3 команди. Перша команда захищає інтереси України, друга – англійських аграріїв, третя представляє позицію Польщі. У кожній команді на основі уявлень щодо ділових та особистісних якостей членів обирають директора, комерційного директора та секретаря. Вони є основними учасниками гри. Директори та комерційні директори безпосередньо беруть участь у переговорному процесі, робота секретаря полягає в підготовці всіх потрібних документів (договорів, листів, відповідей). Інші члени команди подають пропозиції щодо вдосконалення та покращення умов співпраці.

Це дає змогу сформувати у студентів: готовність діяти з урахуванням позиції іншого; здатність за допомогою питань отримати необхідну інформацію щодо позицій партнерів зі спілкування; готовність брати на себе ініціативу у вирішенні складного професійного завдання; здатність знаходити у конфліктній ситуації можливості її переведення у конструктивний діалог, формувати компромісну позицію; вміння розрізняти емоційний стан учасників гри та враховувати його в процесі вирішення проблеми; вміння у коректній формі виявляти власні інтереси та позиції, коригувати їх в залежності від розвитку ситуації.

На наступному занятті слід використати метод «Ажурна пилка». Групу агрономів треба поділити на підгрупи («домашні групи») для опрацювання фрагментів нового матеріалу з теми «Можливості екологічно безпечного використання мінеральних добрив» («Opportunities of environmentally sound use of fertilizers»). Протягом 10 хвилин «домашні групи» вивчають свої розділи,

обговорюють їх, у разі виникнення питань викладач може надати необхідні додаткові пояснення.

Наступним етапом роботи є перегрупування студентів та утворення «експертних груп». Кожен з учасників «експертної групи» повинен мати опорний матеріал зі своєї частини теми. У процесі первинного ознайомлення з матеріалом у «домашніх групах» студенти мають можливість записувати власні думки, відповіді викладача на питання, що виникають, робити певні узагальнення. Ці записи стають у нагоді при поясненні матеріалу в «експертних групах».

Варто зазначити, що під час роботи в «експертних групах» студентам може бути потрібна допомога викладача. Деколи складатимуться ситуації, коли члени групи поставлять запитання, на яке експерт-студент відповісти не може. У цьому разі питання записуються і після закінчення часу роботи в «експертних групах» пропонуються для відповіді іншим експертам з цього питання. Якщо ж і в цьому разі питання не знаходить відповіді, то пояснення надасть викладач.

Для перевірки роботи студентам треба запропонувати тестування за індивідуальними картками. Після виконання тестових завдань студенти здійснять самоперевірку. Викладач разом зі студентами оголошує і коментує правильні відповіді на кожне з тестових завдань, здійснюється колективний аналіз типових помилок. Такий підхід дозволить виявити недопрацювання з даної теми і виявив моменти, на які необхідно звернути особливу увагу ще раз.

Використання прийому «Ажурна пилка» під час вивчення теми дозволяє: залучити до активної роботи кожного студента; формувати навички роботи в команді; забезпечити ефективне засвоєння значного обсягу матеріалу за короткий час; активізувати почуття відповідальності за результат спільної діяльності; забезпечити високий рівень навчальної мотивації; націлити на співпрацю; розвинути здатність відстоювати власні погляди та вміння професійного спілкування.

Для реалізації завдань формування готовності студентів-аграріїв до партнерської взаємодії у професійній діяльності потрібно використати метод проектів. Етапами роботи над проектом стають: ініціювання, планування, збір інформації, оформлення проекту, захист проекту, оцінка кінцевого результату та кінцевий аналіз.

Під час вивчення теми «Сучасна технологія вирощування гороху» («Modern technologies of peas growing») студентам слід запропонувати представити особливості діяльності компаній та окремих фермерів, які займаються вирощуванням гороху, у вигляді проектів. На етапі ініціювання проекту утворюються групи, які визначають мету, цілі та потреби проекту.

На етапі планування проектної діяльності визначаються функції менеджера, контролера, рецензента, розробників, тих, хто забезпечує технічну підтримку. Ці особи згруповують навколо себе творчі колективи, визначивши завдання і тих, хто за них відповідає. На цьому етапі роботи над проектом важливим є визначення обсягу завдань, спільне планування та складання інструкцій до роботи в творчих колективах. Викладачу важливо взяти на себе функцію фасілітатора процесу. З метою її виконання обговорюється з кожним керівником проекту початковий сценарій, визначаються шляхи його вдосконалення. Після цього керівники проектів контролюють виконання кожним студентом своєї частини завдання.

Після захисту проекту студентам доцільно запропонувати оцінити своїх суперників, проаналізувати не тільки фахові помилки, але й комунікативні промахи, яких припустилися інші групи. Також треба оцінити роботу керівників груп, визначити їх вміння згуртувати колектив навколо виконання спільного завдання, їх ініціативність, упевненість у собі, готовність до налагодження діалогічної взаємодії.

Також під час вивчення даної теми у студентів необхідно сформувати граматичні навички за допомогою групової взаємодії. Їм потрібно запропонувати дома вивчити тему «Пасивний стан» («Passive Voice»), вказати джерела, якими можна скористатись під час написання конспекту з вивчення

даної теми. На наступному занятті викладачу необхідно поділити групу на підгрупи з 5 чоловік кожна. Студенти кожної підгрупи по черзі перекладають речення, перевіряють правильність перекладу та виконують завдання. На цьому етапі студентам дозволяється користуватись конспектами. Групи є гетерогенними за успішністю, завдяки чому сильні студенти можуть отримати можливість закріпити засвоєний дома матеріал, слабші студенти будуть підтримані сильними членами групи, в результаті чого матеріал стає для них більш доступним.

Далі підгрупам треба запропонувати обмінятися виконаним завданням та здійснити взаємоконтроль. Спірні моменти обговорюються, йде дискусія, студенти звертаються за допомогою до викладача, виправляються помилки.

Після цього викладачу важливо провести контрольний тест і виставити загальну оцінку кожній підгрупі. Кращих результатів досягнуть більш згуртовані групи, де всі її члени несуть особисту відповідальність за кінцевий результат.

Багаторазове використання методу проектів на різних етапах роботи з формування вмінь готовності до партнерської взаємодії забезпечить набуття студентами вмінь висловлювання й обстоювання власних поглядів, орієнтування в інформаційному просторі, розвине ініціативність студентів, їх відповідальність за результати групової роботи.

Для розвитку вмінь вербального та невербального спілкування потрібно використати метод ділової гри. На практичному занятті «Особливості просторового розміщення природно-ресурсного потенціалу України» («Peculiarities of spatial distribution of natural resource potential of Ukraine») студентам агрономічного факультету 2 курсу варто запропонувати прослухати доповіді чотирьох студентів про проблеми природно-ресурсного потенціалу України, ефективного використання сучасних методів та прийомів розвитку сільського господарства. Зміст гри полягає у наступному: 4 студента читають аудиторії свої доповіді, після чого інші учасники гри вносять свої пропозиції «за» та «проти». Після дискусії студенти пишуть твір та викладають

в ньому свої пропозиції щодо оптимізації умов розвитку сільського господарства нашої країни.

Завдяки використанню даного методу формуються уміння вносення коректив у спільну працю, прогнозування можливих шляхів взаємодії, узгодження дій учасників спільної діяльності.

Для розвитку навичок партнерської взаємодії слід використати прийом «шести капелюхів», який є складовою ділової гри. На практичному занятті зі студентами другого курсу економічного напрямку підготовки під час вивчення дисципліни «Economics of Enterprise» («Економіка підприємства») варто залучити студентів до ділової гри «Я створюю власний бізнес». Етапи ділової гри «Я створюю власний бізнес»:

1. Оголошення теми, мети і завдань ділової гри. Ознайомлення студентів із загальною концепцією «шести капелюхів мислення».
2. Постановка проблеми ділової гри у вигляді життєвої ситуації. «Уявіть, що ви хочете створити власний бізнес. Для цього ви заощадити 100 тис. грн. У вас є можливість вкласти ці гроші у різні види підприємницької діяльності. Вам необхідно довести за методом «шести капелюхів», що обраний вами вид підприємницької діяльності найпривабливіший».
3. Студенти поділяються на групи, кожна з яких отримує капелюх певного кольору.
4. Кожна група обговорює обрану позицію (відповідає лідер групи) залежно від кольору капелюха. Група «білих капелюхів» розглядає всі наявні факти, цифри, статистичні дані щодо варіантів, запропонованих умовою гри; група «чорних капелюхів» – всі наявні дані обговорює з негативного боку, і навіть якщо пропозиція вигідна, майбутні фахівці повинні врахувати всі ризики. Власники «жовтого капелюха» висвітлюють всі позитивні аспекти ситуації. Група «зелених капелюхів», беручи на себе креативний бік діяльності, намагається знайти щось нове, виходячи за межі наявних пропозицій.
5. Підведення підсумків проведеної гри здійснюється за принципом надання переваги не тій групі, що обрала найкращий з варіантів, а тій, яка є найуспішнішою в полеміці.

З метою формування комунікативних умінь, що забезпечують готовність майбутніх аграріїв до партнерської взаємодії, важливо змодельовати ситуації

професійної взаємодії. Для кожної з п'яти творчих груп сформульовуються проблеми, які вони повинні представити у вигляді засідання ради директорів, наради в обладміністрації, проблемного обговорення в комітеті з питань сільського господарства: «Ways of improving agriculture in Ukraine» («Шляхи підвищення ефективності сільського господарства в Україні»), «The introduction of modern approaches to the cultivation of sugar beet in Vinnitsa region» («Впровадження сучасних підходів до вирощування цукрового буряку у Вінницькій області»), «Directions of reforming agrarian sphere of Podolskyi region» («Напрями реформування аграрної сфери Подільського регіону»), «Using of pesticides in Ukraine: Legal Regulation» («Застосування пестицидів в Україні: правове регулювання»), «Modern aspects of the greenhouse effect in agriculture» («Сучасні аспекти проблеми парникового ефекту в сільському господарстві»).

Обговорення проблемних питань, які представлені аудиторії, унаочнюють вміння студентів дискутувати та відстоювати власну позицію, встановлювати міжособистісні зв'язки, толерантного ставлення до інших учасників взаємодії.

Ознакою результативно-рефлексивного етапу реалізації експериментальної методики є спрямованість навчальної взаємодії на партнерство. Зміст дій студентів відображається в усвідомленні майбутніми аграріями важливості вмінь спільної діяльності, дотримання правил професійного діалогу, особистісної відповідальності за отримання результатів спільної діяльності.

Отже, запропонована модель формування вмінь партнерської взаємодії у майбутній професійній діяльності працівників аграрної сфери складається з фундаментальних, діалектично взаємопов'язаних компонентів процесу професійної підготовки майбутніх аграріїв. Усі зазначені складові моделі спрямовані на реалізацію поставленого завдання, що полягає у досягненні оптимального рівня готовності студентів сільськогосподарських ВНЗ до партнерської взаємодії у майбутній професійній діяльності.

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. учеб. заведений / Андреева Г. М. – Москва : Аспект-пресс, 1996. – 376 с.
2. Андронік Н. П. Лінгводидактичні та комунікативні особливості дискусії на початковому ступені навчання в вищій мовній школі / Н. П. Андронік // Вісн. Черніг. держ. пед. у-ту ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки : зб. – Чернігів : ЧДПУ, 2007. – Вип. 48. – С. 13–18.
3. Басов М. Я. Избранные психологические произведения / Мясичев В. Н., Мерлин В. С. – Москва : Педагогика, 1975. – 432 с.
4. Бахтин как философ / [Аверинцев С. С., Давыдов Ю. Н., Турбин В. Н. и др.]. – Москва : Наука, 1992. – 256 с.
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Бернс Р. ; [пер. с англ.]. – Москва : Прогресс, 1986. – 141 с.
6. Библер В. С. Мышление как творчество. Введение в логику мысленного диалога / Библер В. С. – Москва : Политиздат, 1975. – 399 с.
7. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий досвід на українські перспективи: б-ка з освіт. політики. – Київ, 2004. – С. 47–52.
8. Бобахо В. А. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов / В. А. Бобахо, С. И. Левикова. – Москва : ФАИФ-ПРЕСС, 2000. – 6 с.
9. Гончаренко С. І. Український педагогічний словник / Гончаренко С. І. – Київ : Либідь, 1997. – 375 с.
10. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища / Грива О. А. – Київ : ПАРАПАН, 2005. – 227 с.
11. Єрмаков І. Г. Життєвий проект особистості: від теорії до практики : практично зорієнтований посібник / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. – Київ : Освіта України, 2007. – 212 с.
12. Жуклина В. И. Совершенствование педагогического мастерства преподавателей технического вуза с использованием ученого диалога : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Жуклина Валентина Николаевна. – Пенза, 2007. – 197 с.
13. Жуков Г. Н. Проблема выявления закономерностей формирования готовности мастера производственного обучения к профессиональной деятельности / Г. Н. Жуков, Н. К. Чапаев // Профессиональная педагогика: категории, понятия, дефиниции. Вып. 2 : сб. науч. тр. / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. – Екатеринбург, 2004. – С. 164–180.

14. Іваненко Л. Н. Массовые имитационные игры как средство социального управления / Л. Н. Иваненко // Кибернетика. – 1987. – № 6.
15. Іваненко Л. Н. Социальные функции имитационных игр / Л. Н. Иваненко // Вестник высшей школы. – 1990. – № 2.
16. Капська А. Й. Гра як активний метод навчання студентів майстерності слова / А. Й. Капська // Рідна школа. – 1991. – № 10. – С. 71–73.
17. Коломієць В. С. Ігри в структурі професійної підготовки : зб. наук. пр. / Коломієць В. С. ; [за ред. А. Й. Капської]. – Київ, 1999. – С. 153–160.
18. Коломінський Н. Л. Психологія педагогічного менеджменту / Коломінський Н. Л. – Київ : МАУП, 1996. – 176 с.
19. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : [монографія] / Кузікова С. Б. – Суми : Мак Ден, 2011. – 412 с.
20. Куклина С. С. Организация коллективной учебной деятельности на уроках иностранного языка в средней школе : учеб.-метод. пособие / Куклина С. С. – Киров : Вят. гос. пед. ун-т, 1996. – 142 с.
21. Лурье Л. Я. Моделирование социально-психологических систем / Л. Я. Лурье, И. Лебедева // Вестник высшей школы. – 2005. – № 1. – С. 36–44.
22. Ляудис В. Я. Методика преподавания психологии / Ляудис В. Я. – 5-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 192 с.
23. Максименко С. Д. Емпатійний розвиток дитини / Максименко С. Д., Максименко К., Главник О. – Київ : Мікрос. – СВС, 2003. – 182 с.
24. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко ; рек. МОіН України. – Київ, 2000. – 182 с.
25. Малашевська К. О. Сутнісно-функціональний аналіз комунікативної компетентності особистості майбутнього фахівця / К. О. Малашевська // Науковий вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки. – 2010. – № 23. – С. 85–88.
26. Ніколаєнко Ю. О. Підготовка студентів аграрних спеціальностей до професійного спілкування в іншомовному середовищі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04. «Теорія та методика професійної освіти» / Ю. О. Ніколаєнко ; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – Київ, 2009. – 20 с.
27. Новиков А. М. Интеграция базового профессионального образования / А. М. Новиков // Педагогика. – 1996. – № 3. – С. 3.
28. Новиков М. А. Коммуникативные структуры и эффективность групповой деятельности операторов / М. А. Новиков // Вопросы психологии. – 1970. – № 4. – С. 132–135.

29. Новикова М. А. Ролевая игра как метод преодоления барьеров коммуникации : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук / М. А. Новикова. – Москва, 1985. – 18 с.
30. Островська Н. Д. Особистісно-орієнтований підхід у навчанні дисциплін гуманітарного циклу студентів агротехнічного інституту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. Д. Островська ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2007. – 20 с.
31. Павлова Н. К. Взаємодіюче навчання : рек. щодо використання інтерактивних форм навчання / Н. К. Павлова // Управління школою. – 2009. – № 332. – С. 14–21.
32. Паламарчук В. Ф. Техне інтелектус (технологія інтелектуальної діяльності учнів) : посіб. для вчителів / Паламарчук В. Ф. – Суми : Мрія-1, 1999. – 46 с.
33. Пахотіна П. К. Формування інформаційно-комунікаційної компетентності майбутніх фахівців з аграрних спеціальностей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / П. К. Пахотіна ; Ін-т вищ. освіти АПН України. – Київ, 2008. – 20 с.
34. Поливанова Н. И. Способы взаимодействия как показатель поиска решения учебной задачи / Н. И. Поливанова // Развитие основ рефлексивного мышления школьников в процессе учебной деятельности / [под. ред. В. В. Давыдова, В. В. Рубцова]. – Новосибирск, 1995.
35. Пометун О. І. Технологія інтерактивного навчання як інноваційне педагогічне явище / О. І. Пометун // Рідна школа. – 2007. – № 5. – С. 46–49.
36. Пономарев Я. А. Психологический механизм группового (коллективного) решения творческих задач / Пономарев Я. А. // Психология творения / Пономарев Я. А. – Москва : МОДЕК, 1999. – С. 321–340.
37. Потєбня А. А. Из лекций по теории словесности / Потєбня А. А. – Харьков, 1888.
38. Спасенников В. В. Комплектование малых групп на основе учета взаимосвязи показателей качества профессиональной подготовки с индивидуальными и социометрическими индексами / В. В. Спасенников // Методы и технические средства психологической диагностики. – Москва : ИТ АН СССР, 1998. – С. 154–158.
39. Спілкування й оптимізація спільної діяльності / [під ред. Г. Н. Андрєєвої, Я. М. Яноушека] ; МДУ. – Москва, 1987.
40. Сподін Л. А. Педагогічні умови формування професійної спрямованості особистості студентів вищих аграрних закладів освіти : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Л. А. Сподін ; Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПК України. – Київ, 2001. – 20 с.

41. Український Я. І. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості / Я. І. Український, Н. Л. Штопало // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 1999. – Вип. 7. – С. 24–27.

42. Уманский Л. И. Критерии диагностики общественной активности группы как коллектива / Л. И. Уманский // Социально-психологические вопросы общественной активности школьников и студентов / Уманский Л. И. – Курск, 1971. – С. 5–19.

43. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / Якиманская И. С. – Москва : Сентябрь, 1996. – 96 с.

44. Ярошенко О. Г. Групова навчальна діяльність школярів: теорія і методика / Ярошенко О. Г. – Київ : Партнер, 1997. – С. 46–74.

45. Ярошенко О. Г. Проблеми групової навчальної діяльності школярів і дидактично-методичний аспект / Ярошенко О. Г. – Київ : Станіца, 1990. – 245 с.